

ЕПИСТЕМОЛОГИЯТА НА КОГНИТИВНАТА ЛИНГВИСТИКА

Юлиана Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Юлиана Чакърова. Епистемология когнитивной лингвистики

Работа посвящена попытке дать ответ на неоднозначно решаемый в науке вопрос о том, имеет ли когнитивная лингвистика собственные методы познания исследуемого объекта. Тот факт, что некоторые из использованных ею методов заимствованы из других наук, по мнению автора не является причиной отрицать наличие уникальной эпистемологии у этой актуальной сегодня концептуальной рамки исследования. В принципе такое заимствование методов из близких наук довольно хорошо известно в методологии познания. В дополнение к этому, в работе очерчены и такие методы, которые не оспариваются даже отъявленными противниками когнитивной лингвистики (метод анализа при помощи концептуальной метафоры, метод анализа через призму теоретических конструктов типа *концепт*, *фрейм*, *образные схемы*, *идеализированные когнитивные модели* и др.). Таким образом, методы „западных“ школ входят в плодотворный диалог с методами русской когнитивной лингвистики. В целом, в исследовании представлен довольно полный набор методов, которые, по мнению автора, именно в своей холистической совокупности создают уникальное лицо эпистемологии когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: эпистемология когнитивной лингвистики, холистическая совокупность методов, теория концептуальной метафоры, концепт, фрейм, идеализированная когнитивная модель

Juliana Chakarova. Epistemology of Cognitive Linguistics

The present paper seeks an answer to the question that still remains unsolved in the academic field of linguistics, namely: whether or not Cognitive Linguistics possesses its own research methodology. According to the author, the fact that some of the methods used for analysis in this contemporary conceptual frame are borrowed from other academic disciplines doesn't justify denying its unique epistemology. In general, such borrowing from neighboring academic fields is well known in methodology of acquiring knowledge. In addition to that, the study outlines also methods that are not disputed even by the most fierce opponents of Cognitive Linguistics (the method of analyzing the material through the Conceptual Metaphor Theory or theoretical constructs such as *concept*, *frame*, *image schema*, *idealized cognitive models*,

etc.). This way, “western” methods create a fruitful dialogue with the methods of the Russian cognitive linguistics. The study outlines and defines a comprehensive set of methods which, in the author’s opinion, only in their holistic combination define the unique physiognomy of cognitive linguistics epistemology.

Key words: epistemology of Cognitive Linguistics, holistic set of methods, Conceptual Metaphor Theory, concept, frame, Idealized Cognitive Model

Тъй като когнитивно-функционалната лингвистика има толкова много важни аспекти с разнопосочен характер, не съществува единствен или привилегирован начин за изследването им [...] Разделението на труда е очевидно неизбежно. Това, което можем да очакваме на практика в най-добрия случай, е следващите определена посока на проучване да са запознати със случващото се при другите подходи и при възможност да полагат сериозни усилия за координиране и интегриране [...] Накратко – всичко трябва да си е на мястото и всяко едно нещо трябва да съответства на другите¹.

Роналд Лангакър

Вниманието ни в това изследване ще бъде фокусирано не толкова върху общата епистемология и природата на познанието в когнитивната лингвистика, колкото върху частната, свързана предимно с методите на познание и верифициране на резултатите. В тон със зададения през 1995 г. от Ревека Фрумкина – един от метатеоретичите на съвременната лингвистика, въпрос „Има ли съвременната лингвистика своя епистемология?“ (Фрумкина 1995) ще се опитаме да отговорим на въпроса **какви са границите на епистемологията на когнитивната лингвистика и дали може да се говори за „собствени методи“**.

Естествено, за определянето на уникалния облик на дадена наука е важно да се очертаят нейните методи на анализ. При когнитивната лингвистика това не е толкова лека задача по няколко причини. От една страна (нещо, което наблюдаваме и при другите езиковедски дисциплини) – етимологията на самия термин *метод* (от гр. *μέθοδος* – ’път, начин’) предполага условия за недостатъчно прецизното му използване, за по-тъсно или по-широко разбиране и понякога смесване с близки явления. Ставаме свидетели на неразграничаването му както от конкретни *процедури, операции, „техники“* и т.н. (многократно срещано в научни изследвания), така и от понятието *теория* (напр. у Арнолд 1991: 9 и сл.). Някои значими издания, макар и посветени точно на фунда-

¹ Преводът на откъсите от английски и руски в изследването е наш – Ю. Ч.

менталните методи на лингвистичния анализ, не предлагат никакво определение на термина (Даниленко 2011). От друга страна, както ще стане ясно и по-нататък, въпросът за специфичните методи в когнитивната лингвистика е дискуссионен – като много други в тази относително нова дисциплина. Възникването на неимоверните трудности при отварянето на границите на лингвистиката и очертаването на методите съобразно с новоформулираните цели се определят от Р. Фрумкина като „разчистване на методологическите Аугиеви обори“ (Фрумкина 1995: 81).

Не е трудно да се види, че редица използвани в когнитивната лингвистика методи всъщност не са собствени, а са типични за лингвистиката изобщо (на това обръщат внимание и други автори) или за други науки. В отговор на тези, които поради споменатата причина подлагат на съмнение „легитимността“ на когнитивната лингвистика, може да се приведе обяснението на Р. Фрумкина: по правило новата методология (както впрочем и новият метаезик) не се съчиняват наново, а се заемстват от близки или „еталонни“² науки (пак там: 84 – 85). Я. Нойтс смята за съвсем естествен факта, че когнитивната лингвистика използва методите на цялата когнитивна наука, „под чадъра“ на която се намира (Нойтс 2001: 1 – 2). От друга страна, не може да се отрече, че когнитивната лингвистика има и безспорно признати собствени методи.

Поради сложността на обекта изглежда естествена необходимостта именно от използването на набор методи, като общото разбиране е, че сред тях няма водещи. Един от видните теоретици на американската когнитивна лингвистика – Роналд Лангакър, недвусмислено формулира мисълта, че поради многоаспектността на изследванията няма единствен или превъзхождащ останалите метод в преследването на поставените цели (Лангакър 1999: 23). В уводните думи към сборник, илюстриращ разнообразни методи в когнитивната лингвистика, друг американски когнитивен лингвист – Леонард Талми, подчертава комплементарния им характер и също посочва, че сред тях няма водещи; всеки притежава своя потенциал и ограничения и осигурявайки определена перспектива, допринася за пълната картина на изследвания обект (Талми 2007: xi – xii и сл.). Същата мисъл за потенциалната валидност на всички методи намираме и у Ян Нойтс (Нойтс 2007: 552). Трябва също да добавим, че интердисциплинарният характер на когнитивната лингвистика естествено предполага, че те не могат да бъдат само строго лингвистични. Нещо повече – те не само са разнообразни, но и донякъде противостоящи по заложената в основата им философия: например

² За лингвистиката например науки, смятани за еталон, са математиката или логиката, като това положение е исторически променливо.

интуицията и интроспекцията „съжителстват“ с обективните емпирични методи.

Без да навлизаме в подробности, ще се опитаме да предложим класификация на по-значимите методи, използвани в когнитивната лингвистика, с цел да илюстрираме факта, че в съвкупността си те представляват **уникално единство**, характерно само за нея, и така **оформят облика на нейната епистемология**. При ясното съзнание за неразривната връзка между теория и метод се придържаме към идеята за тяхното разграничаване, като под **теория** разбираме система от знания за устройството и функционирането на даден обект, а под **метод** – общоприета систематизирана съвкупност от начини за решаването на поставени цели, която е в унисон с действащата в даден момент методология на познанието.

Метод на анализ чрез концептуална метафора

(в стил Лейкоф – Джонсън³)

Посочваме го на първо място, защото дори и специалистите, които се отнасят доста скептично към наличието на нови методи в когнитивната лингвистика (за това стана въпрос и по-горе), признават поне един новаторски – именно този (вж. Паршин 1996: 31). Споменатият метод лежи в основата на едноименната теория, в която метафората е провъзгласена за доезикова когнитивна операция, базираща се на „*въплътения опит*“ (*embodied experience*), при която абстрактни феномени се осъзнават чрез по-конкретни, познати ни от всекидневния опит и общуване с околния свят. Според тази теория метафората се основава не на обективни сходства, а на **перцепцията/разбирането ни за подобия** между две сфери. Тази перцепция и осъзнаване на даден по-абстрактен феномен се експлицира чрез цяла редица метафорични изрази за него, които образуват система. В съвкупност те са свидетелство за представата на човека за дадения фрагмент от действителността, изградена в резултат на прякото взаимодействие с нея и обобщения му опит, и дават основание за експлицитно формулиране на самата метафора: тя представлява **асертивно изказване, което според нас може да бъде наречено метатекст за текста на метафоричните изрази; то има вид на вербална формула или уравнение**. По-късно Лейкоф нарича тези формули „**мнемонични изрази**“ (Лейкоф 1993: 206). Генерализираният им модел е следният: **ДОМЕЙНЪТ⁴ ЦЕЛ Е ДОМЕЙНЪТ ИЗТОЧНИК** или **ДОМЕЙНЪТ ЦЕЛ КАТО ДОМЕЙН ИЗТОЧНИК**. Това всъщност е името на метафоричната

³ Виж за това например в емблематичната им книга: Лейкоф, Джонсън 1980.

⁴ Използваме термина *домейн* като синоним на *сфера*.

проекция, което препраща към набора от езикови изрази, налични в езика, които „оправдават“ извеждането на такъв модел от изследователя. За илюстрация ще приведем някои от най-типичните примери в теорията. Най-разпространените примери, с които винаги започват авторите, са ARGUMENT IS WAR⁵ (СПОРЪТ Е ВОЙНА) и TIME IS MONEY (ВРЕМЕТО Е ПАРИ). Ето например за първата формула и приведените от тях доказателства, че това са истински „живи метафори“ в английския език, като към тях сме добавили и превод на български:

ARGUMENT IS WAR (СПОРЪТ Е ВОЙНА)

*Your claims are **indefensible**.*

Твърденията ви не могат да бъдат защитени.

*He **attacked** every weak point in my argument.*

*Той **атакуваше** всяко слабо място в аргументацията ми.*

*His criticisms were right on **target**.*

*Критиката му беше точно **в целта**.*

*I **demolished** his argument.*

***Разбих** доказателството му.*

*I've never **won** an argument with him.*

*Никога не съм **печелил** (побеждавал в) спор с него.*

*You disagree? Okay, **shoot!***

*He сте съгласен? Добре, „**изстреляйте**“ си доводите!*

*If you use that **strategy**, he'll **wipe** you out.*

*Ако използвате тази **стратегия**, той ще ви **убие**.*

*He **shot down** all of my arguments.*

*Той **разгроми** (букв. **разстреля**) всичките ми доводи.*

Както може да се види, някои примери са по-широкообхватни (може да се отнасят и за други сфери); повечето употреби обаче са по-конкретни.

Метод на анализ през призмата на новите теоретични конструкции, като например *ментална репрезентация, образна схема, концепт, домейн, фрейм, идеализиран когнитивен модел, лексикален концепт/когнитивен модел* и др.

⁵ Използваме формата на авторите за изписване на метафорите с главни букви. Курсивът и удебеленият шрифт в примерите под тях са наши (в оригинала в курсив е само лексемата, употребена метафорично).

Всеки от тях представлява структурирано единство от взаимно свързани езикови и екстралингвистични/енциклопедични знания и отразява света не обективно, а през призмата на интерпретацията му от човека. Изследователите, които ги въвеждат, предлагат за анализа на всеки от тях собствена методика (за това ще стане въпрос по-нататък). Ще обосновем избора си да изведем такъв метод с предложената от Ю. С. Степанов (Степанов 2002) класификация на методите, сред които в отделна група са обособени **конструктивните**. Те съответно са свързани с изискване (не просто разрешение, а именно изискване) за конструктивност, т.е. *възможност и необходимост* от конструиране на обекти/модели, които са теоретичният аналог на реалните. Специално обръщаме внимание на това, защото съществува и друга гледна точка (интуитивно-прагматична според автора ѝ П. Паршин), която акцентира върху разликите между теорията и метода в познавателния процес, противопоставя построяването на моделни конструкти и методите за тяхното изследване, като заявява почти пълната липса на нови методи при този процес и отбелязва само смяна на познавателните позиции (Паршин 1996: 31). Това е по-рядко срещано мнение, като, естествено, на противоположна позиция са когнитивистите:

Състоятелността си като отделно научно направление когнитивната лингвистика [...] е доказала именно с разработката на цяла серия нови методи и начини за анализ: освен станалите общоизвестни методи на концептуалния анализ, анализа на фреймовата и прототипната семантика, когнитивното и концептуалното моделиране, възникна и цяла редица частни методи и начини за изследване на езика в когнитивен аспект [...].

(Болдирьов 2009: 37)

По-специално авторът откроява **концептуално-таксономичния и когнитивно-матричния анализ**. Ще ги представим накратко по-надолу. Като цяло авторът е на противоположно от изказаното от П. Паршин мнение, защото приема, че отделните емблематични теории, създаващи в единството си облика на когнитивната лингвистика, предоставят теоретико-методологическа база за изследване на езиковия материал. Освен гореспоменатите тук са отнесени също концептуалната семантика на Р. Джакендоф, когнитивната граматика на Р. Лангакър, теорията за менталните пространства на Ж. Фоконие, когнитивните модели на Дж. Лейкоф и др. (Болдирьов 2004: 21).

Менталната репрезентация освен като процес, с чиято помощ се обработва постъпващата от заобикалящия ни свят информация и се представя той в човешкия мозък, се възприема и като единицата на това

представяне, т.е. в този смисъл терминът е хипероним по отношение на останалите, изброени по-горе.

Конструктът *образна схема*, предложен от философа М. Джонсън в книгата му *The Body in the Mind (Тялото в ума)* (Джонсън 1987) и използван през същата година от Дж. Лейкоф в *Women, Fire, and Dangerous Things (Жените, огънят и опасните неща)* (Лейкоф 1987) при характеристиката на концептите, идеализираните когнитивни модели (ICM), за описание на семантиката на *over* и т.н., е също достатъчно абстрактен и се определя като доконцептуален и доезиков „повтарящ се динамичен модел на перцептивните ни взаимодействия и моторни програми, който придава свързаност и структура на опита ни“ (Джонсън 1987: xiv). Образните схеми възникват в съзнанието на човека в резултат на ежедневния му телесен опит и го структурират, като тяхната логика може да бъде пренасяна и върху абстрактни същности. Този конструкт се оказва фундаментален за много от теориите на когнитивните лингвисти. Според Дж. Лейкоф например именно връзките между елементите на физическия ни опит, представени чрез образните схеми, мотивират метафорите (Лейкоф 1987: 278). Може би най-разпространената е ВМЕСТИЛИЩЕ. Освен нея често се използват образните схеми ЧАСТ-ЦЯЛО, ВРЪЗКА, ЦЕНТЪР-ПЕРИФЕРИЯ, ИЗТОЧНИК-ПЪТ-ЦЕЛ, НАГОРЕ-НАДОЛУ, ПРЕДНА ЧАСТ-ЗАДНА ЧАСТ, ВРЪЗКА. Образните схеми често се представят графично (характерен „почерк“ в някои изследвания на Дж. Лейкоф и особено на Р. Лангакър, Л. Талми и др.).

Концептът в когнитивната лингвистика има огромен брой превъплъщения – както в различните школи, така и у отделни автори, и е невъзможно да бъде характеризирани в рамките на това изследване. Тук ще го разгледаме в паралел с друг конструкт – *домейн*, с който е неразривно свързан. Една от най-ясните дефиниции за това какво се разбира в американската когнитивна лингвистика под *концепт* и *домейн*, намираме в изследване на Т. Клозър и У. Крофт. Според тях концептът е основна единица на менталната репрезентация; не е изолирана, атомична същност и може да бъде разбран от участниците в речевия акт само в контекста на пресупозирани фонови структури от знания, като най-общото название за тях е *домейн*.

В руската когнитивна лингвистика едно от най-популярните определения на концепта е предложено от известната изследователка Е. С. Кубрякова: „оперативна съдържателна единица на мисълта, на менталния лексикон, квант на знанието“ (Кубрякова 1996: 90). Към него лингвокултурологичното направление на руската когнитивна лингвистика добавя и задължителния аксиологичен компонент и обвързаността с

културата. Ето не по-малко известното определение на Ю. С. Степанов: „концентрация [букв. коагулация – Ю. Ч.] на културата; клетка на културата в менталния свят на човека (Степанов 1997: 40 – 41), а отделните слоеве на концепта са наслояване (букв. утайка – Ю. Ч.) от културния живот на различни епохи“ (пак там: 46).

Фреймът (наричан още схема), се свързва в лингвистичен контекст с теорията на Ч. Филмор (Филмор 1985). В разбирането на изследователя фрейм е широкият концептуален фон, на който се интерпретира значението на дадена дума, идеационна организация, устойчиво структурирано когнитивно единство от концепти, всеки от които може да бъде разбран само ако се познават останалите конституенти на въпросната структура и релациите между тях, „специфични унифицирани конструкции от знания или кохерентни схематизации на опита“ (пак там: 223). С други думи, фреймът е събитие или отношение, включващи и участниците в него. Той е мотивиран от съответен контекст, който представлява съвкупност от знания и разбиране, модел от практики, история на социалната организация, на фона на които става понятно създаването на дадена категория в историята на езика на общността. Фреймовете в когнитивната система на индивида са свързани един с друг по силата на споделения езиков материал и са йерархично организирани.

Идеализираният когнитивен модел (*Idealized Cognitive Model*, или *ICM*) е конструкт за структуриране на знанието в менталното пространство, предложен от Дж. Лейкоф в горепосочената монография. Това са състоящи се от символи⁶ сложни структури, дефинирани от образни схеми. Те са контекстът за реализация на различните концепти, които в този смисъл са елементи на ИКМ. Дж. Лейкоф извежда пет вида ИКМ: а) модели, съвпадащи с образните схеми; б) пропозиционални; в) метафорични; г) метонимични; д) символни (Лейкоф 1987: 284 и сл.). От приведените от автора примери за видовете ИКМ става ясно, че според него сценарият е вид ИКМ, а самите ИКМ съвпадат с това, което Ч. Филмор нарича фрейм (вж. Филмор 1982).

Лексикален концепт и *когнитивен модел* са два взаимосвързани конструкта от едноименната теория, предложена от В. Евънс (*Lexical Concept and Cognitive Models Theory*, или *LCCM*) (вж. Евънс 2006). Те моделират двете нива структури – семантични (езиковоспецифични) и концептуални (неезикови). Лексикалните концепти представляват „пакетирана“ информация, конвенционално съответстваща на определена форма – дума, фраза или синтактичен шаблон. Те предоставят достъп до профила на съответст-

⁶ Както се вижда, под символ тук авторът има предвид елемент на когнитивния модел.

ващите им когнитивни модели, съдържащи широкообхватно енциклопедично знание за съответната сфера. Самият автор на теорията заявява, че тя предоставя методика за идентифициране на конвенционалните семантични структури, асоциирани със съответните езикови форми.

Включване на данните от експерименталните методи като част от анализа

Известно е, че експерименталното начало е заложено както в традиционното езикознание (наричано още ортодоксално), така и в психологията и психолингвистиката, които имат много допирни точки с когнитивната лингвистика. Във връзка със сферата, откъдето са заимствани, или пък от тяхното съдържание се говори за **лингвистичен, психологически, психолингвистичен, асоциативен експеримент**, използвани в когнитивната лингвистика, като на практика те често не се разграничават. Всъщност именно отчетливото им разграничаване би било странно, защото речта е психически процес, а истинската лингвистика никога не е игнорирала човешката психика при описанието на езика и речта. Богатата литература в областта на лингвистичните експерименти също свидетелства за неразривната им връзка с мисленето и познанието, което само по себе си определя закономерността на тяхното използване и в когнитивната лингвистика. Ученият, с името на когото се свързва в *езикознанието* въвеждането на концепцията за лингвистичния експеримент – Л. В. Шчерба, се смята за ключов предшественик на *психолингвистиката* именно заради този факт (вж. Норман 2011: 17). Друго обяснение за липсата на ясно очертани граници тук е и фактът, че по принцип психолингвистиката се смята за експериментална *лингвистика* или наука (Сахарни 1989, Леонтиев 2003).

Още преди да се заговори за когнитивната лингвистика като самостоятелна дисциплина, един от нейните прекурсори – Уолъс Чейф, основава много от изследванията си на експерименти с цел да проследи как носителите на езика вербализират предишния си опит (Чейф 1977, 1980), което се оказва тясно свързано с човешкото съзнание и психика. Широко използваните в когнитивната лингвистика идеи за център и периферия на категориите, както и за категориите от базовото ниво не биха дори могли да бъдат разработвани без експериментите в когнитивната психология (вж. за това Рош 1978). Бумът в когнитивната психология в Америка от последните няколко години, свързан с възраждането на интереса към търсене на доказателства за влиянието на езика върху мисленето (вж. напр. изследванията на Л. Бородицки: Бородицки и кол. 2010), отново се базира изцяло на експерименти. Оказва се, че предложените там подходи

и заключения са много близки до изучаването на езиковата картина на света в Европа, смятано от редица учени в рускоезичната школа за аспект на когнитивнолингвистичните изследвания.

Що се отнася до асоциативния експеримент (свободен и насочен), прегледът на литературата недвусмислено показва, че описанията му в психологията и психолингвистиката напълно съвпадат. Авторите на издания по *психолингвистика* заявяват, че в *лингвистиката* асоциативният експеримент идва от *психологията* (Норман 2011: 66). И наистина, едва ли може да се забележат различия между прилаганите експерименти в психолингвистиката и тези в лингвистиката – и при едните, и при другите се отчита реакцията (R) при съответен стимул (S) и така се правят изводи за ставащото в „черната кутия“ между тях, т.е. в човешкия мозък. Така чрез обобщаване на посочените от информантите асоциации се строят асоциативните полета в съзнанието на носителите на езика, създават се асоциативни речници (напр. Караулов и кол. 2002, Уфимцева и кол. 2004). Такива експерименти намират все по-широко приложение в съвременната лингвистика, на тях се гради цяла теория – тази за асоциативно-вербалната мрежа на Юрий Караулов (Караулов 1999). Асоциациите, свързани с различните названия на даден концепт, се превръщат в неразделна част от концептуалния анализ.

В рускоезичните изследвания често се говори за **метод на концептуалния анализ**.

И също толкова често веднага след това се споменава, че всъщност поради многопластовостта и сложността на обекта е по-добре да се говори не за един метод, а за съвкупност от методи или методики. Ясно се забелязва смесването на последните два термина, което няма как да не е разпространено в руската лингвистика явление, след като е свързано с разбиранията на изтъкнати лингвисти – ето напр. мнението на Юрий Степанов:

Тъй като концептът има „слоеста“ структура и разните слоеве са резултат, „натрупване“ от културата на живота през различни епохи, то от самото начало трябва да се допусне, че и методът на изучаването ще се окаже не един, а съвкупност от няколко различни метода (или може да се каже „методики“ – но това различие в думите е несъществено).

(Степанов 1997: 46)

И така, най-общо концептуалният анализ може да се характеризира като **съвкупност от методи и процедури за експлициране на даден концепт**, при които задължително се съчетават езикови и неезикови данни. Той формализира това, „което знае интуицията, което съществува

в колективното безсъзнателно и се изразява чрез езика в действие (речта)“ (Чернейко 1997: 286). Такава характеристика обаче в рамките на това изследване не може да придобие по-конкретни измерения – оказва се, че въпросната съвкупност има толкова „лица“, колкото и школи в руската когнитивна лингвистика. При тази ситуация е важно да се помни, че е необходимо изследователят да прилага различните методически процедури аргументирано и да си дава сметка за крайните цели на провеждания от него концептуален анализ, за да не се превърне натрупването на примери за езикова репрезентация на даден концепт (понякога без различаване между фреквентни и okazjiонални употреби) в самоцел (такива опасения изразява напр. Е. С. Кубрякова – Кубрякова 2012б: 44).

Тук е мястото да се подчертае, че не е съвсем уместно да се говори за концептуален анализ, когато се предлага описание на някакъв концепт – обикновено културно значим – единствено чрез методиката на семантичния или компонентния анализ например. Както споменахме, концептуалният анализ е свързан с последователното прилагане на релевантните за дадена школа или подход процедури в тяхната съвкупност, като семантичният или компонентният анализ са обикновено само част от тази съвкупност.

Както споменахме по-горе, за нови методи в когнитивната лингвистика Н. Н. Болдирьов посочва **концептуално-таксономичния и когнитивно-матричния анализ**.

Първият представлява система от лингво-когнитивни методи за изследване на йерархичната организация на лингвистичните обекти с оглед на репрезентираната от тях концептуална йерархия. Чрез него се разграничават концептите от базовото, суперординатното и субординатното ниво (тук е ясна връзката с теорията за прототипите на Е. Рош), изявяват се техните основни характеристики и съответстващото им йерархично разпределение на езиковите средства, осъществява се верификация на резултатите. Когнитивно-матричният анализ пък е система от начини за изучаване и описание на интегративните (многокомпонентните) концепти. Той е разработен за изучаването на структури от знания с матричен формат, които не са стереотипни и не могат да бъдат описани чрез традиционни методи (вж. по-подробно в изследването: Болдирьов 2009).

Интроспективен метод

Някои автори го определят като фундаментален и много значим за развитието на когнитивната лингвистика (вж. Талми 2007: xii). И тук се натъкваме на поредния парадокс – за основен в една относително нова наука се смята достатъчно добре известен и прилаган метод. Защото

може да се каже, че саморефлексията (каквото всъщност представлява вглеждането на субекта вътре в себе си) е толкова стара, колкото науката: векторът ѝ може да се проследи от Античността (ср. „Познай себе си“ на входа на Делфийския оракул и във философията на Сократ) през Декарт и Дж. Лок до съвременната гешалт психология и когнитивната лингвистика. Вероятно причината за извеждането на този класически метод като водещ в нова наука, каквато е когнитивната лингвистика, е фактът, че на американския континент се стига до неговото отричане, абсолютизирано в контекста на генеративната граматика, която утвърждава обективните формални методи.

Във връзка с интроспективния метод се разграничават нива на „достъпност“ на различни аспекти в езика, като значението и езиковият регистър например са по-достъпни от морфемите, частите на речта, синтактичните принципи и модели и т.н., за които се изисква специална подготовка. Относително по-труднодостъпни са и когнитивните процеси на продукцията и рецепцията на речта – за тях можем да съдим по резултатите. В този „профил на интроспекцията“ именно при по-малко достъпните аспекти е най-важно включването на други методи (вж. повече подробности в Талми 2007: xii – xviii). Естествено е при прилагането на този метод изследователят да си дава сметка за отсъствието на пълна верифицируемост на изводите, защото съзнанието, а още повече подсъзнателните ментални процеси, лежащи в основата на когнитивното функциониране, не могат да се изучават директно. Нормално е и да възниква въпросът за степента на обективност на заключенията, при положение че обектът (концептуализацията на света от човешкото съзнание) и субектът (същото това съзнание, изучаващо знанието си за света) на наблюдение в случая съвпадат. Затова в когнитивната лингвистика се говори за определен вид „вътрешен реализъм“ (*internal realism*) на методологията (вж. Герертс 1999: 168 и сл.).

Емпирични изследователски методи, основани на новите технологии

Разбира се, би било погрешно да се твърди, че такива методи не са били използвани и по-рано. Различията по-скоро е в това, че те се смятат за надеждни и се прилагат от по-широк кръг изследователи, работещи в новата концептуална рамка. Ще направим и следното уточнение: въпреки че в много от изследванията емпиричните и експерименталните методи се смятат за аналогични или се смесват, сме ги класифицирали отделно, защото разликата е очевидна. Експерименталните са само един вид емпирични методи, при които събраните данни може да

не са получени в резултат на научен експеримент. Тук можем да изведем няколко основни типа:

– **Включване на данни от анализ на аудио- и видеозаписи на продуцирана при спонтанна комуникация реч.** Това е особено важно за когнитивно-дискурсивните изследвания. Освен с възможността за проследяване на точната формулировка на речта (включително и на по-дълги отрязъци – нещо, което отсъства при интроспективното наблюдение) ученият разполага с информация за съпътстващите обстоятелства и езика на тялото, към които той може многократно да се връща „офлайн“ с цел да улови и отчете всичко в дискурса, дори и това, което може да му се изплъзне при наблюдение „онлайн“.

– **Използване на статистически обработени корпуси от данни** като източник на примерите за анализ. Това позволява изследванията да се извършват въз основа на материал с много по-широк обхват в сравнение с по-рано, което увеличава надеждността на заключенията (те не се градят само върху изолирани примери), а също така значително ускорява процеса на събиране на емпиричния материал. Само такива корпуси позволяват да се правят изводи за степента на честотност при употребата на даден елемент, което е отражение на „подсъзнателно регистрирани стойности на различни когнитивни параметри“ (Талми 2007: xviii). Разширяващата се тенденция за включване на все повече примери от корпусите е теоретично подкрепена от разбирането за когнитивната лингвистика като наука, базирана на езиковата употреба (отразена в корпусите). Това я отнася към функционалните направления в лингвистиката, което – ако използваме метафоричния език на когнитивната лингвистика – означава, че тази насока я „заземява“ във функционална почва. Някои дори смятат, че този аспект на контекстуализиране на концептуалното знание в менталното „хранилище“ е задължителен като допълнение на интроспективните заключения. Игнорирането му може да се характеризира като „гигантска имунизационна стратегия“ срещу потенциална критика или опити за откриване на обективни доказателства за твърдения, основани само на интроспекцията (вж. за това в Герертс 1999: 177). Базите с данни се характеризират като нов инструментариум за когнитивната лингвистика, а статистическият анализ на големи масиви от данни неотдавна бе определен от руската лингвистка Екатерина Рахилина като нов метод в нея (Рахилина 2011). Поради широкото му приложение през последните няколко години авторката дори говори за заличаване на границите между когнитивната и компютърната лингвистика (пак там).

– **Използване на данните от неврофизиологични изследвания** (от типа на електроенцефалографията), с помощта на които се наблюда-

дава функционалната активност на невроните. Това е мястото на най-близко съприкосновение на когнитивната лингвистика с невролингвистиката. Тези изследвания са ключови за създадената с участието на Джордж Лейкоф, Джером Фелдман, Сринивас Нараянан и др. в края на миналия век **невронна теория за езика**, в която данните от тези експерименти се комбинират с информация от широк кръг науки като невронауката, неврохимията, психологията, математиката и компютърните технологии (за създаването на различни модели и тестване) и която постулира идеята, че перцепцията на значението на дадена дума е сложна обработка на информация с помощта на невроните (*neural computation*). Твърдения от такъв тип се основават на получени резултати за дейността на човешкия мозък, според които в него при визуална и слухова перцепция на определена дума, назоваваща действие или на самото действие, се активират същите мозъчни сегменти, които контролират физическото му извършване. В случая събирането на емпирични данни се извършва чрез експерименти. Наблюдава се активиране на съответните неврони: при зрително или слухово възприятие на действие, водещо до промяна на местоположение, в резултат на мозъчна симулация се задействат *невроните за действие – местоположение* (*action – location neurons*); при наблюдение на действие се възбуждат *огледалните неврони* (*mirror neurons*), а при наблюдение на предмет – *каноничните неврони* (*canonical neurons*) (Фелдман, Нараянан 2004).

Ясно е, че както и останалите емпирични методи, така и този може да бъде прилаган само в комбинация – на първо място с интроспективните методи на семантичния анализ и с компютърното моделиране. Картите на активираните зони в мрежата от неврони и връзки между тях (оттам и алтернативното название *конекционистки* модели и теории) сами по себе си са недостатъчни, но са надеждна основа за разсъждения, хипотези и създаване на модели за възприятие на езиковите елементи от човека и механизмите на действие на мозъка, които изискват аргументация и тестване. Така в рамките на невронната теория се създават правдоподобни от научна гледна точка ментални модели за обработка на информацията, съпътстваща езиковата употреба и ученето на език. Това е основният фокус на изследванията в специално създадения под ръководството на Дж. Лейкоф и Дж. Фелдман Център за невронни изследвания в Института за когнитивни и мозъчни науки (ICBS URL), който пък е в рамките на Калифорнийския университет в Бъркли.

Тази неврокогнитивна интерпретация на проблемите е в унисон с разбиранията за езика като „естествен биологичен⁷ феномен, свързан с

⁷ Курсивът е наш – Ю. Ч.

адаптивната функция на човека като жив организъм“ (Кравченко 2004: 43). Говори се за ново направление в рамките на когнитивната лингвистика, дори за цяла *биологическа парадигма* в комплекса на науките за човешкото познание, за биокогнитивна философия на езика (пак там). Аналогични идеи за разума като биологичен феномен, за езика като резултат от еволюционна адаптация на мозъка, за биологичните корени на културата и т.н. могат да се открият в книгата на Т. Гивон със заглавие *Биолингвистика (Bio-Linguistics)* (Гивон 2002); срв. също една доста по-ранна концепция – тази на У. Матурана и Ф. Варела, представена още в началото на 70-те години: в основата ѝ е мисълта, че автопоезисът (самоорганизацията), който е основно изискване за съществуването на живите организми, генерира тяхната когниция (Матурана, Варела 1980: 123).

Тук е задължително да направим следната уговорка. Колкото и да е популярно и плодотворно в модерните изследвания да се излиза извън строгите граници на отделните науки, колкото и интердисциплинарна да става лингвистиката, е важно да не се забравя, че нейният уникален обект все пак е *езикът*, който ни дава достъп до дейността на разума. Затова лингвистиката, в това число когнитивната, не трябва напълно да заличава облика си и да става подчинена на другите науки, с които влиза в успешна колаборация. От тази перспектива поглежда въпроса и Е. С. Кубрякова, която предупреждава за потенциалната опасност от „подмяна на проблемите на теоретичната лингвистика с проблемите на физиологичната или биологичната страна на езиковите явления [...] Прекалено силният крен към невронауките или биологията, или физиологията ни отклонява от непосредствения обект на лингвистичния анализ“ (Кубрякова 2012а: 26 – 27).

Метод на реконструкцията

Независимо че това е метод, определящ за сравнително-историческото езиковедие, което се занимава с възстановяването на различни форми в праезика, може да се посочат основания да бъде включен и тук. От една страна, имаме предвид *реконструкцията на вътрешната форма на лексемата*, служеща за название на даден концепт, което много автори в руската школа смятат за задължителна част на концептуалния анализ (вж. за това подробно по-нататък). От друга страна – когнитивната лингвистика, която се опитва да проникне в човешкия разум, всъщност извършва *реконструкция на когнитивната структура* по езикови данни.

В края на този преглед на използваните методи е уместно да споменем и за някои фундаментални **методически принципи** при построяването на различните когнитивни модели. За водещ сред тях Р. Лангакър

смята **принципа на конвергиращите** (или съвместимите) **доказателства** (*converging evidence*) от няколко източника. Според него въвеждането на теоретичните конструкти (напр. *профилиране*, *профил – база* или *траектор – ориентир*, *сфера на търсене* и др., за които ще стане въпрос и по-долу) трябва да е необходимо за адекватно семантично описание на редица явления, да е валидно в различни езици и да предоставя възможност за експлицитно характеризирание на граматични явления, а заключенията на учения за определен езиков елемент или структура трябва да не противоречат на изведените от другите резултати и като цяло – на знанията за човешката когниция, получени от други науки (Лангакър 1999: 26 и сл.). При профилирането например многобройните приведени примери доказват мотивираността от три различни гледни точки: адекватност при семантичното описание, психологическа приемливост и ценност при граматичното описание. Те се определят като трите стъпки от „**работната стратегия**“ при анализа – той задължително трябва да включва „широк кръг от съображения, които по принцип може да бъдат значими при разглеждането на конкретен проблем. Само когато доказателствата са съвместими и се синхронизират по този начин, човек може да е сигурен в анализа си“ (пак там: 54). Като крайна цел авторът определя постигането на пълно, при това съгласувано описание на езика и езиковите структури във всички сфери, като се използва както дескриптивният, така и функционалният подход. Както се вижда, следването на този принцип, от една страна, може да насочи към правилния подбор на съвкупността от методи за изследване на обекта, а от друга – да служи за верификация на адекватността на даден когнитивен модел.

Още два свързани методически принципа с названия **концептуална унификация** и **рестриктивност/редукция** при анализа са смятани от Р. Лангакър за безспорни – те са характеризирани като „позиция по подразбиране [*default position*], която следва да бъде изоставена, при това с огромно нежелание, само под натиска на неопровержими доказателства. Нямам представа защо това разбиране не се споделя от всички“ (пак там: 25). Създадената от него теория – когнитивната граматика – ясно демонстрира тяхното прилагане. Анализът там се фокусира върху бинарни символни структури, притежаващи фонологична и концептуална страна (форма – значение), при които разликата между граматиката и лексиката се оказва нерелевантна, т.е. постига се унифицирането между двете и редуцирането им до символни феномени като нещо по-фундаментално от самите тях. Рестриктивността се състои и в свеждането на изследваните езикови единици до примарни чрез ограничен брой основни когнитивни механизми – *схематизация* (*абстракция*),

категоризация, фокусиране на вниманието, т.е. в установяването на когнитивното основание за съществуването на езиковите структури и описанието им по съответния начин. Затова неразделна част от методиката на когнитивнолингвистичното изследване е **психологическата правдоподобност** при анализа на езиковите единици. Например когнитивното основание на профилирането е фокусирането на вниманието като базова когнитивна способност.

Методическите принципи са в основата при формулирането на базови понятия в когнитивната граматика. Така **методиката прелива в методология**, която разбираме като философията за принципите на построяване на изследването в тази област на знанието.

В заключение отново ще подчертаем, че изброените в началото задачи, които стоят пред работещите в когнитивнолингвистичната парадигма езиковеди, могат да бъдат постигнати само при **холистичен подход към методологията ѝ** – чрез адекватен подбор и умело прилагане на всички необходими методи за изграждане на стабилна аргументация. Виждаме как „новата интегрална парадигма“ на знанието, за която говори Е. С. Кубрякова (Кубрякова 1995: 230), е свързана с търсенето на **синергетика** при прилагането на разнотипни методи и подходи при реализацията на крайната цел.

Тук е мястото да отбележим обаче едно естествено следствие от тази многоликост на методите, което понякога притеснява теоретичите (напр. Герертс, Гайкенс 2007: 18). Не влизат ли в противоречие интроспективните (до голяма степен субективни) методи с емпиричните (обективистки)? Съвместима ли е изобщо обективистката методология на квантитативните изследвания с духа на когнитивната лингвистика, която постулира, че менталните репрезентации представляват не отражение на обективния свят, а резултат на човешката представа за него? Всъщност веднага можем да кажем, че полученият с методиката на точните науки материал сам по себе си не е достатъчен за аргументирани заключения – очевидно е, че са нужни тълкувания, формулиране на подходящи за изследване хипотези, които да бъдат доказани или отхвърлени с помощта на събраната информация, изграждане на подкрепени с емпиричните данни *теоретични* модели, което вече задава насоката на положителния отговор на поставените въпроси. Д. Герертс нарича двете страни на тази опозиция *идеалистична* и *емпирична*, като изразява мисълта, че най-често практиката позиционира когнитивната лингвистика някъде по средата (Герертс 1999: 163). По оригинален начин той представя двете противоположни гледни точки, както и доводите *за* и *против* с помощта на Сократовия метод на въпроси и отгово-

ри. Проследявайки диалога, можем да видим всъщност, че двете тенденции имат обединяваща ги философска база. И в единия, и в другия случай в крайна сметка става въпрос за **интерпретация** – както на логиката на индивида (собственото съзнание) в процеса на избор на характеристиките за дадена езикова единица, които да бъдат *профилирани* или поставени във фокуса на вниманието (интроспекция), така и на семантичната памет и на опита, натрупан въз основа на многообразните исторически и културни условия и намиращ отражение в *употребата* на съответната езикова единица (емпирични данни от корпусите, а също от психолингвистичните или неврофизиологичните експерименти). Вследствие на това когнитивната семантика (а това означава и когнитивната лингвистика) е определена като **херменевтично начинание**.

ЛИТЕРАТУРА

- Арнолд 1991:** Арнольд, И. В. *Основы научных исследований в лингвистике*. Учебное пособие. Москва: Высшая школа, 1991.
- Болдырев 2004:** Болдырев, Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. // *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004, № 1, 18 – 36.
- Болдырев 2009:** Болдырев, Н. Н. Методологические проблемы когнитивных исследований в лингвистике. // *Филология и культура*. Материалы VII Международной научной конференции 14 – 16 октября 2009 г. Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2009, 35 – 41.
- Бородински и кол. 2010:** Boroditsky, L., Fuhrman, O., McCormick, K. Do English and Mandarin Speakers Think about Time Differently. // *Cognition*. 2010. Цит. по електронната версия: <<http://psych.stanford.edu/~lera/papers/mandarin-time-2010.pdf>> (21.06.2013).
- Герертс 1999:** Geeraerts, D. Idealist and Empiricist Tendencies in Cognitive Linguistics. // *Cognitive Linguistics. Foundations, Scope, and Methodology*. Ed. by T. Janssen, G. Redeker. Berlin; New York, N.Y.: M. de Gruyter, 1999, 163 – 194.
- Герертс, Гайкенс 2007:** Geeraerts, D., Guycens, H. Introducing Cognitive Linguistics. // *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Ed. by D. Geeraerts and H. Cuycens. Oxford; New York: Oxford University Press, 2007, 3 – 21.
- Гивон 2002:** Givón, T. *Bio-Linguistics*. The Santa Barbara Lectures. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2002.
- Даниленко 2011:** Даниленко, В. П. *Методы лингвистического анализа*. Курс лекций. Москва: Флинта, Наука, 2011.
- Джонсън 1987:** Johnson, M. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Евънс 2006:** Evans, V. Lexical Concepts, Cognitive Models and Meaning-Constructions. // *Cognitive Linguistics*. 2006, 17, № 4, 491 – 534.
- Караулов 1999:** Караулов, Ю. Н. *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*. Москва: ИРЯ РАН, 1999.

- Караулов и кол. 2002:** Караулов, Ю. Н., Черкасова, Г. А., Уфимцева, Н. В., Сорокин, Ю. А., Тарасов, Е. Ф. *Русский ассоциативный словарь*. В 2 т. Москва: АСТ-Астрель, 2002.
- Клознер, Крофт 1999:** Clausner, T. C., Croft, W. Domains and Image Schemas. // *Cognitive Linguistics*. 1999, 10, № 1, 1 – 31.
- Кравченко 2004:** Кравченко, А. В. Когнитивная лингвистика сегодня: Интеграционные процессы и проблема метода. // *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004, № 1, 37 – 52.
- Кубрякова 1995:** Кубрякова, Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа). // *Язык и наука конца XX века*. Москва, 1995, 144 – 238.
- Кубрякова 1996:** Кубрякова, Е. С. Концепт. // Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: МГУ, 1996, 90 – 93.
- Кубрякова 2012а:** Кубрякова, Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. // *В поисках сущности языка*. Москва: Знак, 2012, 14 – 35.
- Кубрякова 2012б:** Кубрякова, Е. С. Основные направления концептуального анализа. // *В поисках сущности языка*. Москва: Знак, 2012, 43 – 53.
- Лангакър 1999:** Langacker, R. W. Accessing the Cognitive Linguistic Enterprise. // *Cognitive Linguistics. Foundations, Scope, and Methodology*. Ed. by T. Janssen, G. Redeker. Berlin; New York, N.Y.: M. de Gruyter, 1999, 13 – 59.
- Лейкоф 1987:** Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Лейкоф 1993:** Lakoff, G. The Contemporary Theory of Metaphor. // *Metaphor and Thought*. Ed. by Andrew Ortony. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 202 – 252.
- Лейкоф, Джонсън 1980:** Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980 [2003].
- Леонтиев 2003:** Леонтьев, А. А. *Основы психолингвистики*. 3-е издание. Москва: Смысл, Санкт-Петербург: Лань, 2003.
- Матурана, Варела 1980:** Maturana, H. R., Varela, F. J. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Dordrecht, Holland; Boston, USA; London, England: D. Reidel Publishing Company, 1980.
- Нойтс 2001:** Nuyts, J. *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2001.
- Нойтс 2007:** Nuyts, J. Cognitive Linguistics and Functional Linguistics. // *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Ed. by D. Geeraerts and H. Cuyckens. Oxford; New York: Oxford University Press, 2007: 543 – 565.
- Норман 2011:** Норман, Б. Ю. *Основы психолингвистики*. Курс лекций. Минск: БГУ, 2011.
- Паршин 1996:** Паршин, П. Б. Теоретические перевороты и методологический матаж в лингвистике XX века. // *Вопросы языкознания*. 1996, № 2, 19 – 42.

- Рахилина 2011:** Рахилина, Е. В. 30 лет спустя: новые методы, инструменты и задачи когнитивной лингвистики. // *Круглый стол „Когнитивные методы анализа семантики слова“* (РГГУ, 24 окт. 2011 г.). <<http://cognitive.rsu.ru/task/completed-projects/methods-of-cognitive-analysis-of-the-semantics-of-the-word.php>> (5.03.2014).
- Рош 1978:** Rosch, E. Principles of Categorization. // *Cognition and Categorization*. Ed. by E. Rosch and B. Lloyd. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978: 27 – 48. Цит. по электронная версия: <http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4610/9778_083247.pdf> (5.11.2012).
- Сахарин 1989:** Сахарный, Л. В. *Введение в психолингвистику*. Курс лекций. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1989.
- Степанов 1997:** Степанов, Ю. С. *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1997.
- Степанов 2002:** Степанов, Ю. С. Метод. // *Лингвистический энциклопедический словарь*. Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд., доп. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002.
- Талми 2007:** Talmy, L. Foreword. // *Methods in Cognitive Linguistics*. Ed. by M. Gonzalez-Marquez, I. Mittelberg, S. Coulson, & M. Spivey. Amsterdam: John Benjamins. 2007, xi – xxi.
- Уфимцева и кол. 2004:** Уфимцева, Н. В., Черкасова, Г. А., Караулов, Ю. Н., Тарасов, Е. Ф. *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва: Институт языкознания РАН, 2004.
- Фелдман, Нараянан 2004:** Feldman, J., Narayanan, S. Embodied Meaning in a Neural Theory of Language. // *Brain and Language*. № 89. 2004, 385 – 392.
- Филмор 1982:** Fillmore, C. J. Frame Semantics. // *Linguistics in the Morning Calm*. Selected papers from the SICOL. Linguistic Society of Korea (ed.). Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982, 111 – 137.
- Филмор 1985:** Fillmore, C. J. Frames and the Semantics of Understanding. // *Quaderni di Semantica*. Vol. 6, No 5, Dec. 1985, 222 – 254.
- Фрумкина 1995:** Фрумкина, Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // *Язык и наука конца XX века*. Москва, 1995, 74 – 117.
- Чейф 1977:** Chafe, W. Creativity in Verbalization and Its Implications for the Nature of Stored Knowledge. // R. O. Freedle (Ed.). *Discourse Production and Comprehension*. Norwood, NJ: Ablex 1977, 41 – 55.
- Чейф 1980:** Chafe, W. The Deployment of Consciousness in the Production of a Narrative. // *The Pear Stories. Cognitive, Cultural, and Linguistic Aspects of Narrative Production*. Norwood, New Jersey: ABLEX Publishing Corporation, 1994, 9 – 50.
- Чернейко 1997:** Чернейко, Л. О. *Лингвофилософский анализ абстрактного имени*. Москва, 1997.
- Шански, Боброва 2004:** Шанский, Н. М., Боброва, Т. А. *Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов*. 7-е изд., стереотипное. Москва: Дрофа, 2004.